

1 | Inhoudsopgave

DEEL I. INLEIDING EN ONDERZOEKSOPZET

1	INLEIDING EN ONDERZOEKSOPZET	3
1.1	De verankering van rechten met een religieus object in de nationale rechtsorde	3
1.2	Maatschappelijke ontwikkelingen	4
1.3	Probleemstelling	6
1.4	Onderzoeksvragen	12
1.5	Relevantie onderzoek	13
1.6	Afbakening van het onderzoek	15
1.7	Structuur en methode van onderzoek	19

DEEL II. THEORETISCH KADER

2	FACTOREN IN HET RECHT DIE BEPALEN WANNEER HET BEGRIIP GODSDIENST WORDT UITGELEGD	25
2.1	Wanneer wordt het begrip godsdienst uitgelegd?	25
2.2	De reikwijdte van de grondrechtsobjecten van artikel 9 EVRM en artikel 6 Grondwet	27
2.2.1	Inleiding	27
2.2.2	Forum internum en forum externum	28
2.2.3	Het grondrechtsobject op theoretisch en praktisch niveau	31
2.2.4	Is er sprake van een godsdienstige of levensbeschouwelijke 'leer' of 'traditie'?	33
2.2.5	Is er sprake van een direct verband tussen de godsdienstige leer en de betreffende uiting of gedraging?	40
2.2.6	Communicerende vaten	44
2.2.7	Verschil in reikwijdte tussen artikel 9 EVRM en artikel 6 Grondwet	46
2.2.8	De context van de godsdienstvrijheid	48
2.2.9	De leer van de redelijke uitleg van grondrechten	50
2.2.10	De reikwijdte van de grondwettelijke termen 'belijden' en 'vrijheid'	53
2.2.11	Discrepancie in de reikwijdte van het grondrechtsobject van artikel 9 EVRM tussen de verdragsstaten	58
2.2.12	Reikwijdte-overlap en reikwijdte-afbakening	60
2.3	De samenloop van de godsdienstvrijheid (artikel 9 EVRM) met het discriminatieverbod (artikel 14 EVRM)	62

2.4	De organisatorische of inrichtings-dimensie van de godsdienstvrijheid	64
3	WIJZEN WAAROP HET BEGRIP GODSDIENST WORDT UITGELEGD	67
3.1	Inleiding	67
3.2	Subjectiverende uitleg	67
3.2.1	Leerstuk van interpretatieve terughoudendheid	67
3.2.2	Opvattingen van justitiabele leidend	69
3.2.3	Onvoorspelbaarheid	71
3.3	Objectiverende uitleg	72
3.3.1	Uitleg op basis van algemene erkenning	72
3.3.2	Opvattingen in de literatuur	74
3.4	Autonome uitleg	76
3.5	Voor- en nadelen van de verschillende wijzen waarop het begrip godsdienst kan worden uitgelegd	77
3.6	Huidige trend: subjectivering of toch (ook) objectivering?	80
4	HET JURIDISCHE BEGRIP VAN GODSDIENST BINNEN VERSCHILLENDE FILOSOFISCHE IDEEAALTYPEN	89
4.1	Inleiding	89
4.2	Het theocratische perspectief	91
4.2.1	Staatsgodsdienst	91
4.2.2	Het einde van de geestelijke en wereldlijke dominantie van de katholieke kerk	92
4.3	Liberaal gezindtepluralisme	94
4.3.1	Individuele rechten	95
4.3.2	Scheiding tussen publiek en privaat domein	95
4.3.3	Neutraliteit	97
4.3.4	Tolerantie	102
4.4	Secularisme	105
4.4.1	Seculier recht	105
4.4.2	Seculiere staat	106
4.5	Communautarisme	108
4.5.1	Collectief begrip van godsdienst	108
4.5.2	Millet-systeem	110
4.5.3	Het katholieke subsidiariteitsbeginsel en het gereformeerde beginsel van soevereiniteit in eigen kring	111
4.6	Accommodationisme	116
4.6.1	Twee benaderingen van religieus pluralisme	116
4.6.2	Accommodationisme versus liberaal gezindte pluralisme	118

DEEL III. POSITIEFRECHTELIJKE ANALYSE

5	AANVRAAG VERBLIJFSVERGUNNING ASIEL	123
5.1	Inleiding	123
5.2	De definitie van 'godsdienst' in wet- en regelgeving omtrent de asielprocedure	124
5.3	Kwalificatie van de overtuiging en praxis van een vreemdeling als godsdienstig	128
5.3.1	Inleiding	128
5.3.2	Kwalificatie van de overtuiging en praxis als godsdienst op grond van 'openbare bronnen'	128
5.3.3	Legitimatie van de objectiverende kwalificatie	134
5.4	Hiërarchische rangschikking van godsdienstige uitingen en gedragingen	135
5.4.1	Inleiding	135
5.4.2	Forum internum en forum externum	137
5.4.3	Onderscheid forum externum en forum internum in de Nederlandse rechtspraak	139
5.4.4	Verschil in benadering tussen het EHRM en HvJEU	142
5.5	Conclusie	144
5.5.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	144
5.5.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	146
6	RITUELE SLACHT	149
6.1	Inleiding	149
6.2	De definitie van rituele slacht in de regelingen van de EU, de Raad van Europa en de nationale wetgever	150
6.3	De wetshistorische betekenis van rituele slacht	154
6.4	De kwalificatie rituele slacht in nationale rechtspraak	157
6.5	De kwalificatie rituele slacht in de jurisprudentie van het EHRM	160
6.5.1	Cha'are Shalom Ve Tsedek v Frankrijk	160
6.5.2	Een objectiverende kwalificatie van ritueel slachten	161
6.5.3	Ritueel slachten en het consumeren van ritueel geslacht vlees	162
6.6	De betekenis van rituele slacht in de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel van Thieme	163
6.6.1	Duiding rituele slacht door Thieme	163
6.6.2	Is de onverdoofde rituele slacht een uitdrukkelijke expressie van godsdienst?	164
6.6.3	Ommezwaai	166
6.6.4	Wijze waarop het begrip godsdienst wordt geduid	167

6.7	Conclusie	168
6.7.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	168
6.7.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	170
7	KLEDING EN ONGANGSVORMEN ALS UITING VAN GODSDIENST	171
7.1	Inleiding	171
7.2	Kwalificatie van het dragen van een boerka als uiting van godsdienst door de (mede-)wetgever	172
7.2.1	Inleiding	172
7.2.2	Pogingen tot het instellen van een boerkaverbod	173
7.2.3	Een objectiverende of subjectiverende kwalificatie?	174
7.2.4	Legitimatatie voor de wijze van kwalificeren van de boerka in de verschillendewetsvoorstellen	177
7.3	Kwalificatie van kleding en omgangsvormen als uiting van godsdienst in de jurisprudentie	177
7.3.1	Inleiding	177
7.3.2	Kwalificatie van de boerka als godsdienstige uiting door het EHRM	178
7.3.3	Kwalificatie van de boerka als godsdienstige uiting in nationale jurisprudentie	180
7.3.4	Kwalificatie van overige kleding en van omgangsvormen als uiting van godsdienst door de CGB	183
7.3.5	Kwalificatie van overige kleding en van omgangsvormen als uiting van godsdienst door de nationale rechter	186
7.3.6	Kwalificatie van overige kleding en van omgangsvormen als uiting van godsdienst door het EHRM	190
7.3.7	Legitimatatie van overige kleding en van omgangsvormen als uiting van godsdienst in de jurisprudentie	193
7.4	Conclusie	194
7.4.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	194
7.4.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	196
8	DE EEDSAFLEGGING	199
8.1	Inleiding	199
8.2	De uitleg van de eed en de belofte	200
8.3	De uitleg van de vorm van de aflegging van de eed en de belofte	201
8.4	Uitzonderingen op de Wet vorm en eed	203
8.5	Conclusie	206
8.5.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	206
8.5.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	207

9	VERBOD OP GODSLASTERING	209
9.1	Inleiding	209
9.2	Het godsbegrip van de wetgever van 1932	210
9.3	Legitimatie van de dynamisch-objectiverende definiëring	214
9.3.1	Drie motieven	214
9.3.2	Positieve verplichting godsdienstvrijheid	215
9.3.3	Soevereiniteit in eigen kring	216
9.3.4	Openbare orde	218
9.4	Het godsbegrip volgens de wetgever van 2014	219
9.5	Vershil tussen de benadering van de wetgever van 2014 en die van 1932	222
9.6	Het godsbegrip in de nationale rechtspraak over artikel 147 Sr	223
9.7	Conclusie	227
9.7.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	227
9.7.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	227
10	DE BELEDIGINGS- EN DISCRIMINATIEDELICTEN	229
10.1	Inleiding	229
10.2	De definiëring van het groepskenmerk 'godsdienst of levensovertuiging' door de wetgever	229
10.3	Kwalificatie van een groepskenmerk als godsdienst of levensbeschouwing door de rechter	234
10.4	Conclusie	237
10.4.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	237
10.4.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	237
11	BELEDIGENDE UITLATINGEN INGEGEVEN DOOR EEN GODSDIENSTIGE OVERTUIGING	239
11.1	Inleiding	239
11.2	Het echtpaar Goeree	240
11.3	Uitgangspunten in de recentere jurisprudentie over beledigende religieus geïnspireerde uitlatingen	242
11.4	Kwalificatie van de achtergrond van beledigende uitlatingen als godsdienstig	244
11.5	Conclusie	248
11.5.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	248
11.5.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	249

12	PSYCHISCHE OVERMAGHT VANWEGE EEN GODSDIENSTIGE OVERTUIGING	251
12.1	Inleiding	251
12.2	Rubricering van gewetensbezwaar of gewetensdrang als psychische overmacht	252
12.3	Kwalificatie van het religieuze element in het gewetensbezwaar of het gewetensdrang	253
12.4	Conclusie	257
12.4.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	257
12.4.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	258
13	HET KERKGENOOTSCHAP	259
13.1	Inleiding	259
13.2	De definitie kerkgenootschap in wetgeving	259
13.3	De kwalificatie kerkgenootschap in jurisprudentie	264
13.4	Conclusie	268
13.4.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	268
13.4.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	270
14	INRICHTINGSVRIJHEID VAN HET KERKGENOOTSCHAP	271
14.1	Inleiding	271
14.2	Ontstaansgeschiedenis en legitimatie kerkelijke autonomie	272
14.3	De relatie van het 'zelfstandig onderdeel' met godsdienst	276
14.4	Kwalificatie van uitingen en gedragingen als godsdienstig als gevolg van de autonomie van kerkgenootschappen en religieuze gemeenschappen	280
14.4.1	Inleiding	280
14.4.2	Zelfdefinitie door de erkenning van het statuut	282
14.4.3	Zelfdefinitie maar geen toepassing van het kerkrecht	287
14.4.4	Geen zelfdefinitie en geen toepassing van het kerkrecht	289
14.5	Conclusie	290
14.5.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	290
14.5.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	292
15	ANBI-STATUS	293
15.1	Inleiding	293
15.2	Definiëring van kerkelijke of levensbeschouwelijke instellingen door de wetgever	293
15.3	De kwalificatie van de doelstelling en de feitelijke omstandigheden van een instelling als religieus in de jurisprudentie	297
15.4	Legitimatie van de kwalificatie van de doelstelling en de feitelijke activiteiten als religieus	304

<i>Inhoudsopgave</i>	xi
15.5 Conclusie	306
15.5.1 Wat is het juridische begrip van godsdienst?	306
15.5.2 Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	307
16 DE EREDIENSTVRIJSTELLING VOOR DE ONROERENDEZAAKBELASTING (OZB)	309
16.1 Inleiding	309
16.2 Kwalificatie als 'Onroerende zaak die in hoofdzaak is bestemd voor de openbare eredienst of openbare bezinningssamenkomst'	310
16.2.1 'Eredienst'	310
16.2.2 'Bezinningssamenkomst'	312
16.2.3 'Onroerende zaak'	315
16.2.4 Wanneer is een onroerende zaak in hoofdzaak bestemd voor de openbare eredienst of het houden van bezinningssamenkomsten?	316
16.3 Legitimatie van de kwalificatie 'Onroerende zaak die in hoofdzaak is bestemd voor de openbare eredienst of openbare bezinningssamenkomst'	319
16.4 Conclusie	320
16.4.1 Wat is het juridische begrip van godsdienst?	320
16.4.2 Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	321
17 OPENBAAR ONDERWIJS	323
17.1 Inleiding	323
17.2 Ontstaan artikel 23 Grondwet	323
17.3 Openbaar onderwijs	325
17.4 De kwalificatie godsdienst(ig) in het openbaar onderwijs	326
17.5 Conclusie	331
17.5.1 Wat is het juridische begrip van godsdienst?	331
17.5.2 Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	331
18 BIJZONDER ONDERWIJS	333
18.1 Inleiding	333
18.2 Vrijheid van richting	333
18.3 Richting in de regeling over het leerlingenvervoer	337
18.4 Richtingsbezwaren tegen de leerplicht	342
18.5 De vrijheid van oprichting	349
18.6 De uitleg van de grondwettelijke term 'richting' bij de oprichting van een bijzondere school	351

18.7	Conclusie	357
18.7.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	357
18.7.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	360
19	DE INRICHTINGSVRIJHEID VAN HET BIJZONDER ONDERWIJS	361
19.1	Inleiding	361
19.2	Vrijheid in de keuze van leermiddelen	363
19.3	Vrijheid in de keuze van onderwijzers en leerlingen	364
19.4	Kwalificatie van de grondslag van een bijzondere school die onderscheid maakt bij de selectie van onderwijzers en leerlingen	366
19.4.1	Voorwaarden voor het maken van onderscheid	366
19.4.2	Selectie van leerlingen	367
19.4.3	Selectie van leerkrachten	369
19.5	Conclusie	371
19.5.1	Wat is het juridische begrip van godsdienst?	371
19.5.2	Binnen welk politiek-filosofisch kader kan het juridische begrip van godsdienst worden geplaatst?	372
DEEL IV. CONCLUSIES NAAR AANLEIDING VAN DE SUBVRAGEN		
20	CONCLUSIES NAAR AANLEIDING VAN DE SUBVRAGEN	377
20.1	Analyse van het juridische begrip van godsdienst	377
20.1.1	Onderwerpen waarbij een meer objectief begrip van godsdienst beïnvloed wordt door een subjectiverende trend	378
20.1.2	Onderwerpen waarbij reeds vanaf de totstandkoming overwegend een subjectief begrip van godsdienst wordt gehanteerd	382
20.1.3	Onderwerpen waarbij een toenemende subjectiverende invloed op het begrip van godsdienst gecorrigeerd wordt door een objectiverende tegenbeweging	383
20.1.4	Onderwerpen waarbij een meer objectief begrip van godsdienst wordt gehanteerd	385
20.1.5	Onderwerpen waarbij geen consistent begrip van godsdienst valt te ontwaren	389
20.2	Politiek-filosofische duiding van het begrip godsdienst	390
20.2.1	Onderwerpen waarbij het begrip van godsdienst (in toenemende mate) met het accommodationistische ideaaltype kan worden geassocieerd	392
20.2.2	Onderwerpen waarbij het begrip van godsdienst in verband kan worden gebracht met het communautaristische ideaaltype	394

20.2.3	Onderwerpen waarbij het begrip van godsdienst deels geassocieerd kan worden met het accommodationistische ideaaltype en deels met het ideaaltype van het liberaal gezindtepluralisme	395
20.2.4	Onderwerpen waarbij het begrip van godsdienst gerelateerd kan worden aan het ideaaltype van het liberaal gezindtepluralisme	397
20.2.5	Onderwerpen waarbij het begrip van godsdienst in verband kan worden gebracht met het seculiere ideaaltype	400
20.2.6	Onderwerpen die niet in een politiek-filosofisch kader kunnen worden geplaatst	401
20.3	Nadere duiding	402

DEEL V. BEANTWOORDING VAN DE HOOFDVRAAG

21	WELK BEGRIJ VAN GODSDIENST ZOU HET RECHT MOETEN HANTEREN?	407
21.1	Inleiding	407
21.2	Een subjectief godsdienstbegrip?	407
21.2.1	Rechtszekerheid	407
21.2.2	Een traditioneel godsdienstbegrip	408
21.2.3	Een collectivistisch godsdienstbegrip	410
21.2.4	Een individualistisch godsdienstbegrip	412
21.2.5	Zelfdefinitie als essentieel onderdeel van de godsdienstvrijheid	413
21.3	Gevaren van een volledig gesubjectieerd godsdienstbegrip	418
21.3.1	Misbruik van rechten met een religieus object	419
21.3.2	Aanhangers van maatschappelijk gezien ongewenste godsdiensten	419
21.3.3	Toename claims met een religieus karakter	421
21.3.4	Vrees voor minder goede bescherming van godsdienstige uitingen en gedragingen ten gevolge van een subjectief godsdienstbegrip	422
21.4	Aanbevelingen	427
21.4.1	Minimale objectivering van het godsdienstbegrip	428
21.4.2	Oprechtheidstoets	431
21.4.3	Beperkingsclausule	434
21.5	Conclusie	437
	SAMENVATTING	439
	SUMMARY	445
	LITERATUUR	451

xiv

Inhoudsopgave

JURISPRUDENTIEREGISTER

469

TREFWOORDENREGISTER

479

DANKWOORD

483

CURRICULUM VITAE

485

Deel I
Inleiding en onderzoeksopzet

1 | Inleiding en onderzoeksopzet

1.1 DE VERANKERING VAN RECHTEN MET EEN RELIGIEUS OBJECT IN DE NATIONALE RECHTSORDE

Sinds de Unie van Utrecht (1579) bestaat er in Nederland een codificatie van wat men nu het grondrecht op de godsdienstvrijheid pleegt te noemen. Aanvankelijk had deze vrijheid vooral betrekking op de privésfeer van het individu (gewetensvrijheid); later kreeg zij ook betekenis voor het publieke domein.¹ Door de geschiedenis heen heeft de godsdienstvrijheid zich op het niveau van formele wetgeving langzamerhand en met tussenpozen gedifferentieerd in tal van rechtsgebieden. Met name ten tijde van de verzuiling heeft de wetgever meerdere bepalingen in de wet opgenomen die de 'godsdienstige burger' op individuele of collectieve basis de ruimte bieden om het leven conform de beleden godsdienst in te richten.² Het grondrecht³ op vrijheid van godsdienst is tegenwoordig op algemene wijze geformuleerd in artikel 6 Grondwet. Daarnaast wordt de godsdienstuitoefening in de nationale rechtsorde beheerst door het fundamentele recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst zoals geformuleerd in artikel 9 Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM)⁴ en sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon in 2009 ook door het gelijknamige en identieke grondrecht geformuleerd in artikel 10 lid 1 EU-handvest.

1 In de Staatsregeling van 1798 werd voor het eerst het beginsel opgenomen van de vrijheid tot het openlijk belijden van elke godsdienst en het houden van gemeenschappelijke godsdienstoefening, mits binnen de daartoe bestemde gebouwen, onder voorbehoud dat de openbare orde, door de Wet gevestigd, door de 'uiterlijke eerdienst' nimmer zou mogen worden gestoord. Zie HR 13 april 1960, *NJ* 1960, 436, m.nt. Röling.

2 De Bruijn 2004, p. 64.

3 De termen grondrechten, mensenrechten en fundamentele rechten worden, zoals vrij gebruikelijk, in dit proefschrift als synoniemen gebruikt.

4 En door art. 18 IVBPR (Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten van de VN uit 1966). Het eerste lid van art. 9 is ontleend aan art. 18 UVRM (Universele Verklaringen Rechten van de Mens van de VN uit 1948) en stemt er woordelijk mee overeen. De opstellers van het EVRM hebben nauwe aansluiting gezocht bij de codificatiewerkzaamheden van de Verenigde Naties op het gebied van mensenrechten. Zie Van Boven 1967, p. 220. De formulering van art. 18 IVBPR is nagenoeg gelijk aan de formulering van art. 9 EVRM. De lading van deze bepalingen is dan ook dezelfde. Zie ook Vermeulen 2007, p. 29, 33. Vanwege de bindende kracht van de uitspraken van het EHRM naar aanleiding van art. 9 EVRM is art. 18 IVBPR minder relevant en wordt in dit onderzoek daarom verder buiten beschouwing gelaten.

Vanuit nationaal perspectief is artikel 6 Grondwet te beschouwen als een ‘moederrecht’ waaruit verschillende rechten met een religieus object zijn afgeleid. Deze rechten treft men aan in de meest uiteenlopende rechtsgebieden. Twee belangrijke rechtsgebieden waarin de burger op collectieve basis op grond van religieuze identiteit bepaalde rechten geniet zijn het burgerlijk recht, op basis van de daarin opgenomen rechtspersoon van het kerkgenootschap (artikel 2:2 Burgerlijk Wetboek (BW)) en het onderwijsrecht. De autonomie van kerkgenootschappen gaat terug tot de grondwetsherziening van 1848, uitgewerkt in de Wet op de kerkgenootschappen van 1853.⁵ Op grond van hun eigen statuut genieten kerkgenootschappen meerdere voorrechten en zijn ze vrijgesteld van een aantal dwingende wettelijke bepalingen die (wel) gelden voor andere rechtspersonen. Het civiele arbeidsrecht is bijvoorbeeld niet onverkort van toepassing op de arbeidsverhouding tussen een kerkgenootschap en zijn voorganger.⁶ De erkenning van een bijzondere status op basis van een religieuze identiteit blijkt ook uit het bestaan van het bijzonder onderwijs. De sterke status van het godsdienstig bijzonder onderwijs is het resultaat van de ‘schoolstrijd’ in de 19^e en 20^e eeuw tussen liberale en confessionele politieke partijen. Doordat katholieke en protestantse groeperingen zich in de politiek begaven konden ze via de volksvertegenwoordiging bepaalde rechten voor hun achterban bewerkstelligen. Zo werden het bijzonder en openbaar onderwijs in de Grondwet (1917) financieel aan elkaar gelijkgesteld en kregen bijzondere scholen een grote mate van autonomie ten aanzien van onder andere het aanstellen van leerkrachten, de selectie van scholieren en de keuze van de leermiddelen.⁷ Uit de rechten van kerkgenootschappen, bijzondere scholen en andere organisaties zijn weer andere rechten voortgekomen die invulling geven aan de uitoefening van godsdienst. We komen deze rechten tegen in een verscheidenheid aan wetten, zoals de Algemene wet gelijke behandeling (AWGB), de Wet openbare manifestaties (Wom), de Wet medezeggenschap op scholen (WMS), de Mediawet, etc.

1.2 MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN

Vanaf de jaren zestig hebben ontzuiling en secularisatie in hoog tempo om zich heen gegrepen. In diezelfde tijd arriveerden nieuwe godsdiensten uit

5 Pel betoogt dat de definitieve autonomie van kerkgenootschappen ontstaat in 1870 wanneer de Koning definitief alle aanspraken op de inrichting van de kerkgenootschappen opgeeft: Pel 2013, p. 19. Zie ook Bos 2009.

6 Oldenhuis 2008, p. 5. Zie o.a. Pres. Rb. Dordrecht 5 maart 1996, KG 1996, 127; HR 14 juni 1991, NJ 1992, 173, m.nt. H.J. Sniijders (*Arbeidsovereenkomst predikant*), EHRM 8 september 1988, nr. 12356/86 (*Karlsson v Sweden*). Zie anders: HvJ EG 5 oktober 1988, C-196/87 (*Udo Steymann v Staatssecretaris van Justitie*).

7 De Bruijn 2004, p. 64. Zie ook: Mentink & Vermeulen 2011; Van der Ploeg 2000.

niet-westerse landen. Deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben hun sporen achtergelaten in de nationale rechtsorde. Zo kwam er met de grondwetswijziging van 1983 definitief een einde aan de financiële band tussen kerk en staat doordat er een regeling werd getroffen over de afkoop van de overheidsuitkeringen aan de kerken⁸ en werden er belangrijke veranderingen doorgevoerd betreffende de grondwettelijke regeling van de godsdienstvrijheid. Ten eerste werd de beperkingsclausule verruimd van 'behoudens de bescherming van de maatschappij en harer leden tegen de overtreding van de strafwet', naar 'behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'. Sindsdien kunnen naast het strafrecht alle wetten in formele zin, ook als die privaats- of bestuursrechtelijk van aard zijn, de vrijheid van godsdienst inperken.⁹ Ten tweede werd door de grondwetgever voor het eerst geen afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan het fenomeen godsdienst en werd het grondrechtsobject van het grondrecht uitgebreid doordat naast godsdienst ook het fenomeen levensovertuiging werd beschermd.¹⁰ Daarna is in Nederland de maatschappelijke betekenis van religie verder getransformeerd. Religie fungeert steeds minder als 'transcendent teleologisch ordeningsprincipe' in de samenleving en wordt steeds meer gezien als een onderdeel van de individueel gekozen en subjectief beleefde identiteit. De oude geïnstitutionaliseerde organisatievormen van religie zijn sterk in omvang afgenomen en er zijn onder andere door individualisering nieuwe vormen van religie ontstaan, die kerkelijk of institutioneel ongebonden zijn.¹¹ Deze veranderingen hebben ook de rechtswetenschap niet onberoerd gelaten. Zo komt men in de juridische literatuur steeds vaker de opvatting tegen dat de rechtsorde zo is ingericht dat ze vooral – ten onrechte – de belangen van de van oudsher in ons land gevestigde religies behartigt en slechts in beperkte mate die van de 'exotische nieuwkomers' op het religieuze terrein.¹² Het christendom, als traditioneel dominante religie, zou een te bevoorrechte positie genieten.¹³ Er zou meer rekenschap moeten worden gegeven van religies van migranten en van de individuele geloofsbeleving die afwijkt van de traditionele religieuze stromingen. Ook staan de principes waarop godsdienst in de rechtsorde is verankerd onder druk. Voorheen waren beginselen zoals subsidiariteit¹⁴ en 'soe-

8 Wet beëindiging Financiële verhouding tussen Staat en Kerk, Wet van 7 december 1983, *Stb.* 1983, 638.

9 Overigens is met de uitbreiding van 'strafwet' naar 'wet' geen wezenlijke verschuiving beoogd. De Strafwet in de oude Grondwet had al de strekking van wet in formele zin. Zie Pel 2013, p. 64. Zie ook Jonkers 2010, p. 173.

10 De Bruijn 2004, p. 65, 66.

11 Kronjee & Lampert 2010, p. 173.

12 Zie onder andere Peters & Boogaard 2008, p. 115; Jonkers 2010, p. 498.

13 Vgl. Van Schie 2006, p. 264-270.

14 De katholieke traditie, zie o.a. Paus Pius XI, *Quadragesimo Anno* (encycliek), 15 mei 1931 en Maritain 1966 [1951].

vereiniteit in eigen kring¹⁵ richtinggevend.¹⁶ In de huidige ontzuilde maatschappij zouden deze beginselen aan zeggingskracht hebben ingeboet.¹⁷

In het licht van deze maatschappelijke ontwikkelingen is de godsdienstvrijheid¹⁸ geen rustig bezit meer.¹⁹ Er gaan zelfs geluiden op om haar in het geheel te schrappen en te laten opgaan in andere grondrechten zoals de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering. Daartegenover kan een groeiend onbehagen bij de orthodox-christelijke gemeenschap worden ontwaard. Zij meent dat in ons land de christelijke identiteit niet meer serieus wordt genomen en de traditionele rechten van gelovigen in toenemende mate onder druk staan.²⁰

1.3 PROBLEEMSTELLING

In het verleden heeft godsdienst ongetwijfeld een belangrijke invloed gehad op de rechtsorde in de zin dat bepaalde rechtsnormen en rechtsbeginselen ervan zijn afgeleid of erdoor zijn geïnspireerd. Denk bijvoorbeeld aan het strafrecht en het personen- en familierecht, waarin we belangrijke normen uit de joods-christelijke traditie kunnen herkennen. Deze beïnvloeding kwam hoofdzakelijk tot stand door een indirecte confrontatie met het fenomeen godsdienst: godsdienst was onderdeel van de culturele context en de ontwikkeling van het recht is een product van deze culturele context.²¹ Gezien de in de vorige paragraaf genoemde maatschappelijke ontwikkelingen is de invloed van godsdienst op de rechtsorde tegenwoordig beduidend kleiner. Dat betekent overigens niet dat er helemaal geen invloed meer van godsdienst kan zijn op de rechtsorde. Nog steeds kunnen de wetgever en rechter bij het maken van wetten respectievelijk rechtsvinding geïnspireerd worden

15 De gereformeerde traditie, zie o.a. Kuyper 1959 en Dooyeweerd 1935.

16 Vgl. Post, *TvRRB* 2011-2, p. 53-55.

17 Zie o.a. Van den Berge & Kindt, *AA* 2012, p. 797; Soeteman, *AA* 2013, p. 160-165; Cliteur, *AA* 2012, p. 3090-3096; Van Bijsterveld 2011.

18 De term 'godsdienstvrijheid' gebruik ik als synoniem voor de term 'recht op de vrijheid van godsdienst'.

19 Volgens Kortmann was de godsdienstvrijheid reeds in 1983 geen rustig bezit meer. Zie Kortmann 1983, p. 55-67.

20 Zie o.a.: H. Goslinga, 'D66 en SP helemaal van God los', *Trouw*, 2 december 2012; E. Klei, 'D66 vijlt slechts christelijke restanten uit de Grondwet', *Trouw*, 4 januari 2013; 'D66 ontkent christenpesten', *Reformatorisch Dagblad*, 12 januari 2013; 'SGP en CU zijn christenpesten door D66 beu', *Trouw*, 2 januari 2013. Zie in juridisch perspectief: Karim Theissen & Ten Napel, *AA*/20120182, 2012-3, p. 18-1870. Zie ook Scharffs, *BYU Law Review* 2017.

21 Hart 1994, p. 185, 204.

door 'religieuze' normen en waarden.²² In het geval van de rechter geldt dan dat afhankelijk of men uitgaat van een strikte of wat minder strikte rechtspositivistische positie deze invloed zich kan laten gelden in bijzondere situaties zoals bij het interpreteren van een onduidelijke wetsbepaling²³ respectievelijk dat deze invloed er altijd kan zijn.²⁴

Naast de indirecte confrontatie van de rechtsorde met godsdienst komt de rechtsorde ook meer direct in aanraking met godsdienst doordat de wetgever wetten maakt die betrekking (kunnen) hebben op een rechtsobject dat godsdienstig is of wanneer de rechter geconfronteerd wordt met claims van rechtssubjecten die betrekking hebben op een rechtsobject dat godsdienstig is. Deze directe confrontatie van de rechtsorde met godsdienst wordt in het positieve recht in twee fasen gekanaliseerd.

De eerste fase is die van de erkenning van het religieuze karakter van het rechtsobject, bijvoorbeeld wanneer de wetgever en rechter in wetgeving en jurisprudentie erkennen dat het dragen van een boerka een religieuze uiting kan zijn. De tweede fase is die van het verbinden van rechten aan het religieuze object. De rechtsorde kent in deze fase vanwege het religieuze karakter van het rechtsobject aan het rechtssubject bepaalde rechten toe, bijvoorbeeld het recht om in het openbaar een boerka te dragen. De tweede fase impliceert een afweging door de wetgever of rechter van belangen.²⁵ Deze afweging bepaalt of de rechtsorde rechten toekent aan rechtssubjecten vanwege het religieuze karakter van het rechtsobject. Deze afweging vindt bijvoorbeeld plaats op grond van de beperkingsclausules van artikel 9 EVRM en artikel 6

22 Net zoals ze door morele normen kunnen worden beïnvloed. Bovendien zijn religieuze normen vaak ook morele normen.

23 Hart 1994, p. 204. Het gaat hier dan uiteraard om een 'gewone' of seculiere wettelijke term en niet om term met een religieuze lading, anders zou er immers geen sprake zijn van een indirecte confrontatie van godsdienst maar van een directe confrontatie zoals dit hierna is beschreven.

24 Dworkin 1978, p. 31. Zie ook de stroming van het rechtsrealisme. Zij beweren dat rechters behalve aan de hand van juridische regels en jurisprudentie, evenzeer oordelen op basis van hun politieke en morele overtuigingen, hun sociale en economische omstandigheden, hun emoties ('recht is evenzeer een kwestie van wat de rechter voor ontbijt gegeten heeft'). Zie Raes, *NJB* 1987/25, p. 777-782. Zie voor een empirische studie naar de invloed van de religieuze achtergrond van Amerikaanse rechters op de beoordeling van zaken waarin de vrijheid van godsdienst speelt: Shahshahani & Liu, *Journal of Empirical Legal Studies* 2017/4, p. 716-744. In deze studie wordt onder andere geconcludeerd dat joodse rechters significant vaker tot een voor de justitiabele gunstig oordeel komen dan rechters zonder geloofsovertuiging of rechters met een andere geloofsovertuiging.

25 Soms volgt direct uit een wettelijk voorschrift dat de erkenning dat er sprake is van godsdienst rechten met zich meebrengt. Dan ligt de belangenafweging enkel bij de opsteller van dat wettelijk voorschrift en niet bij de rechter of het bestuur.

Grondwet.²⁶ Men kan stellen dat de tweede fase de daadwerkelijke juridische bescherming van godsdienst oplevert.

De eerste fase is een voorwaarde voor de tweede fase. In dit onderzoek staat deze eerste fase centraal. De erkenning van het religieuze karakter van een rechtsobject is echter problematisch. Bezien vanuit positiefrechtelijk standpunt komt dit doordat de wetsgeschiedenis van artikel 6 Grondwet²⁷ en de geschiedenis van de totstandkoming van artikel 9 EVRM²⁸ geen concreet antwoord geven op de vraag wat godsdienst is. Dit brengt het probleem met zich dat de wetgever en de rechter niet door middel van wetshistorische interpretatie een concrete betekenis van de in de Grondwet en het EVRM opgenomen term godsdienst kunnen achterhalen.²⁹

De reden dat de wetsgeschiedenis van artikel 6 Grondwet en de geschiedenis van de totstandkoming van artikel 9 EVRM geen concreet antwoord geven op de vraag wat godsdienst is, is primair het beginsel van scheiding tussen kerk en staat. Door dit normatieve uitgangspunt is de toekenning van betekenis aan godsdienst door de staat omstreden.³⁰ Wanneer de staat een welomschreven juridisch begrip van godsdienst zou hanteren zou hij zich begeven op het terrein van de theologie. Hij zou dan bijvoorbeeld aan de hand van een studie naar religieuze bronnen kunnen bepalen wat wel en wat geen godsdienst is.³¹ Dit wordt ongewenst geacht omdat de staat zich dan zou begeven binnen een domein waar traditioneel 'de kerk' – en tegenwoordig voor velen wellicht het individu zelf – zich bevoegd acht. Daarnaast zou een concrete definitie van het begrip godsdienst tot gevolg hebben dat de

26 Zie hierover 2.1.

27 Op zich wordt er in de wetsgeschiedenis van art. 6 Grondwet wel enige duidelijkheid gegeven over de vraag wat belijden is. Zo houdt belijden niet slechts in het hebben van een godsdienst, doch tevens het zich daarnaar gedragen, alleen of in groepsverband. Ook wordt onder belijden gerekend het uiten in de huiselijke en openbare godsdienst-oefening, het uitdragen in onderwijs, opvoeding en verkondiging, het oprichten van organisaties en het zich overigens naar deze overtuiging gedragen voor zover dat rechtstreeks uitdrukking geeft aan die overtuiging. Zie *Kamerstukken II 1975/76*, 13 872, nr. 3, p. 29. Belijden kan echter alleen begrepen worden in samenhang met godsdienst en aangezien de betekenis van godsdienst niet duidelijk is, is ook de betekenis van belijden hieraan onderhevig. Zie ook 2.2.

28 Zie noot 4. Daarin verwijst ik naar de wordingsgeschiedenis van art. 18 IVBPR. Zie hierover Van Boven 1967, p. 124, 161; Bossuyt 1987, p. 355-362. Ook voor art. 9 EVRM geldt dat er wel meer duidelijkheid wordt gegeven over wat belijden is: het aanbidden, het onderwijzen, het praktiseren en het onderhouden (*worship, teaching, practice and observance*) maar dat de betekenis hiervan onduidelijk blijft zolang de betekenis van godsdienst en levensovertuiging niet nader is gedefinieerd. Zie ook 2.2.

29 Vgl. Hage 2006, p. 409.

30 Vgl. Samkalden, *NJCM-Bulletin* 2004, p. 581-595.

31 Zie in dit kader HR 15 februari 1957, *NJ* 1957, 201.

staat zijn neutrale positie ten opzichte van de verschillende religies zou verliezen. De staat zou dan partij kiezen voor bepaalde theologische opvattingen.³² Bovendien zou een concrete definitie strijd kunnen opleveren met het gelijkheidsbeginsel doordat de rechtsorde dan enkel rechten zou verbinden aan godsdiensten die vallen onder deze definitie.³³ Pel spreekt in dit verband van een paradox: de combinatie van de scheiding tussen kerk en staat en de juridische gelijkheid tussen de godsdiensten resulteert in de vrijheid om ook niet traditionele godsdiensten te beoefenen, tegelijkertijd wordt het hierdoor echter moeilijker vast te stellen waarop deze vrijheid betrekking heeft, met andere woorden, wat wel of niet 'godsdienst' is.³⁴

In de huidige tijd wordt deze problematiek versterkt door de in de vorige paragraaf genoemde maatschappelijke ontwikkelingen. Dit betreft met name de komst van immigrantengodsdiensten en door de verdergaande subjectivering en individualisering van religie.³⁵ Hierdoor is een welomschreven begrip van godsdienst ook vanuit praktisch oogpunt, vanwege de toename van diversiteit op religieus terrein, moeilijker te realiseren. Verder heeft de secularisering ertoe geleid dat godsdienst in de samenleving zijn transcendentale betekenis verliest met als gevolg dat de godsdienstvrijheid door velen als minder vanzelfsprekend wordt ervaren en er meer vragen worden gesteld bij de reikwijdte ervan.³⁶ Ten slotte biedt de discussie over het begrip godsdienst onder vakwetenschappers, zoals theologen en filosofen, maar weinig houvast voor juristen aangezien hierover geen consensus is. Er wordt wel gesteld dat de vraag naar de betekenis van godsdienst in feite net zo oud is als de theologie zelf.³⁷

Aangezien de opstellers van het EVRM en de grondwetgever om bovengenoemde redenen geen concrete definitie hebben gegeven van de *term* godsdienst zou men kunnen stellen dat de wetgever en de rechter bij de totstandkoming van wetgeving respectievelijk rechtsvinding ter zake van rechten met een religieus object degenen zijn die eerstens juridische betekenis geven aan het *begrip* godsdienst. Met andere woorden, met hun interpretatie van de

32 Zie Duynstee 1935, p. 1-2. Zie hieromtrent ook de vaste jurisprudentie van het EHRM: EHRM 26 september 1996 (*Manoussakis v Griekenland*), par. 47; EHRM 26 oktober, AB 2001, 183, m.nt. Kanne (*Hasan en Chaush v Bulgarije*); EHRM 15 januari 2013 nr. 48240/10 (*Eweida and Others v United Kingdom*), par. 82.

33 Vgl. EHRM 31 juli 2008, EHRC 2008, 125 (*Jehova's Getuigen v Oostenrijk*); EHRM 25 september 2012, nr. 27540/05 (*Jehova's getuigen v Oostenrijk*).

34 Pel 2013, p. 50. Zie ook De Beer, *S&D* 2007-10, p. 19.

35 Subjectivering wil zeggen dat het subject bepaalt wat de betekenis is van zijn godsdienst. Individualisering wil zeggen dat godsdienst op individuele wijze wordt uitgeoefend.

36 Pel 2013, p. 50.

37 Gunn, *Harvard Human Rights Journal* 2003, p. 191; Van der Wal, *R&R* 2010/39, p. 136.

(grond)wettelijke en in het EVRM opgenomen term godsdienst geven ze primair juridische betekenis aan het fenomeen godsdienst.³⁸

Deze betekenisverlening vindt meestal niet plaats doordat de wetgever of rechter expliciet de (grond)wettelijke en in het EVRM opgenomen term godsdienst interpreteren maar impliciet doordat de wetgever en rechter uitingen of gedragingen als godsdienstig kwalificeren en ze objecten van rechten met een religieus karakter definiëren.

Definiëren is het beschrijven van een fenomeen waarvoor nog geen beschrijving bestaat en kwalificeren is het plaatsen van een fenomeen onder een bestaande categorie. Over het algemeen is het de wetgever die definieert en de rechter die kwalificeert. Dit komt door de invloed van de leer van de *trias politica* van Montesquieu op de nationale rechtsorde. Binnen dit perspectief heeft de wetgever een rechtsvormende en de rechter een rechtsvindende taak. Dit neemt niet weg dat de wetgever soms ook uitingen en gedragingen als godsdienstig kwalificeert en dat de rechter soms rechtsobjecten³⁹ met een religieus karakter definieert.

Het definiëren van het begrip godsdienst door de wetgever kan aan de orde zijn wanneer de wetgever ervoor kiest om een thema met een religieus onderwerp op een meer abstracte wijze in de wet vast te leggen om zodoende niet *in concreto* te hoeven bepalen op welke situaties de wet betrekking heeft. Een voorbeeld van het definiëren van een wettelijke term met een religieuze lading door de wetgever is de definitie van de discriminatie- en beledigingsgrond 'godsdienst' in de wetsgeschiedenis van artikel 137c Sr. Daaruit komt naar voren dat de wetgever een begrip van godsdienst op het oog heeft gehad, dat bescherming bood aan alle aanhangers van godsdiensten en niet alleen aan de aanhangers van de van oudsher hier gevestigde (traditionele) godsdiensten.⁴⁰ Het definiëren van het begrip godsdienst door de rechter is aan de orde wanneer de rechter in rechtspraak in algemene zin bepaalt dat een (grond-)wettelijke (of EVRM-)term met een religieus karakter voortaan op een bepaalde wijze moet worden uitgelegd.⁴¹ Een voorbeeld hiervan is de definiëring van de term richting in het kader van richtingsbezwaren tegen bepaalde stromingen in het onderwijs. De rechter definieerde deze term zo dat hieronder alleen 'welbepaalde' en geen vage of onduidelijke

38 Aangezien deze primaire betekenisverlening centraal staat in dit onderzoek spreek ik in het vervolg hiervan veelal over de uitleg van het begrip godsdienst in plaats van over de interpretatie van de wetgever of rechter van de (grond)wettelijke en in het EVRM opgenomen term godsdienst.

39 Opgenomen in de Grondwet, het EVRM of andere wetten.

40 Zie hierover uitgebreid 9.2.

41 Het verschil met interpretatie is dan dat definitie niet alleen een achterhalen is van de grammaticale, oorspronkelijke etc. betekenis maar het op nieuwe wijze verstaan van een bepaalde wettelijke term.

godsdiensten konden worden geschaard.⁴² In het kader van dit onderzoek stel ik dat er sprake is van een definitieprobleem omdat de wetgever, of in sommige gevallen de rechter, bij het (nader) definiëren van een term met een religieus karakter niet kan terugvallen op een duidelijk door de grondwetgever of door de opstellers van het EVRM omschreven begrip van godsdienst.

De kwalificatie van een uiting of gedraging is aan de orde wanneer de rechter of de wetgever ten aanzien van concrete rechtsobjecten moet bepalen of ze religieus van aard zijn. Zo kan de rechter in een concrete casus worden gevraagd of het dragen van een keppeltje een religieuze uiting is en kan de wetgever in de wetsgeschiedenis van een wet expliciet bepalen dat het dragen van een keppeltje een godsdienstige gedraging is. In het kader van dit onderzoek stel ik dat er sprake is van een kwalificatieprobleem omdat de rechter, of in sommige gevallen de wetgever, bij het kwalificeren van een uiting of gedraging als religieus niet kan terugvallen op een duidelijk door de grondwetgever of door de opstellers van het EVRM omschreven begrip van godsdienst.

Het kwalificatieprobleem heeft een grotere impact op de rechtsorde dan het definitieprobleem. De reden hiervoor is dat het kwalificatieprobleem een urgent karakter draagt in zaken waarbij de rechter wordt geconfronteerd met religieuze claims van rechtssubjecten en hij moet beslissen of een uiting of gedraging godsdienstig is. Dit urgente karakter is veelal afwezig bij het definiëren van termen met een religieus karakter. Dan kan de wetgever of rechter zich nog aan de oppervlakte houden door een term met een religieus karakter bewust abstract te formuleren.

Sommigen zullen wellicht het gewicht van het kwalificatieprobleem relativeren door erop te wijzen dat artikel 6 Grondwet en artikel 9 EVRM zijn voorzien van een beperkingsclausule die het mogelijk maakt om de gevolgen van een onwelgevallige kwalificatie te matigen. Met andere woorden, de vraag of iets 'telt' als godsdienst(ig) is voor de rechter minder dringend doordat de mogelijkheid bestaat om de betreffende uiting of gedraging de bescherming te onzeggen op grond van de beperkingsclausule. Nog daargelaten dat dit er niet aan afdoet dat de kwalificatie noodzakelijk blijft, wil er grondrechtelijke bescherming van godsdienst kunnen zijn, kan tegen deze relativering worden ingebracht dat veel religieuze rechten niet van een beperkingsclausule zijn voorzien. In dat geval kunnen deze rechten niet rechtmatig worden beperkt omdat dit in het kader van artikel 9 EVRM alleen kan geschieden op basis van een specifieke rechtsregel⁴³ en in het kader van arti-

42 Zie 18.3.

43 Indien de rechtsregel voldoet aan de eisen van toegankelijkheid en voorzienbaarheid (*accessible and foreseeable*). Zie EHRM 26 april 1979, nr. 6538/74 (*Sunday Times v UK*), par. 46.

kel 6 Grondwet alleen door een specifieke regeling⁴⁴ van een daartoe bevoegde wetgever.⁴⁵ Dus ook met een ruime uitleg van de beperkingssystematiek blijft het kwalificatieprobleem in stand doordat voor veel rechten met een religieus object geen (juiste) regeling voorhanden is die het mogelijk maakt om het recht te beperken. Bijvoorbeeld de uitzonderingsbepaling die het vanwege religieuze redenen toestaat om met een bedekt hoofd afgebeeld te worden op een identiteitskaart of een rijbewijs (artikel 28 lid 3 Paspoortuitvoeringsregeling PUN),⁴⁶ de zinsnede in artikel 1 Wet vorm van de eed die het mogelijk maakt dat men om religieuze redenen naar eigen wijze de eed kan afleggen en ten slotte de ontheffing van de leerplicht op grond van religieuze bedenkingen tegen de richting van de in de buurt gelegen scholen (artikel 5 sub b Leerplichtwet 1969). We kunnen daarom stellen dat het kwalificatieprobleem in ieder geval urgent is wanneer de godsdienstuitoefening wegens legaliteitscriteria niet kan worden beperkt.⁴⁷

1.4 ONDERZOEKSVRAGEN

Zoals in het voorgaande is beschreven kan de uitleg van de in de Grondwet en EVRM opgenomen term godsdienst door de wetgever en rechter eigenlijk niet geschieden op grond van een welomschreven definitie van de grondwetgever of de opstellers van het EVRM. Het frappante is dat er in wetgeving en jurisprudentie toch definities en kwalificaties met een religieus karakter kunnen worden aangetroffen. Dit roept de vraag op welk begrip van godsdienst hieraan ten grondslag ligt. Ook is het interessant om na te gaan of dit begrip algemeen in het recht wordt gehanteerd. Mogelijk dat er per rechtsgebied verschillen zijn te constateren. Daarnaast is het belangwekkend te analyseren in hoeverre het begrip godsdienst aan een ontwikkeling is onderworpen. Deze overpeinzingen worden samengebond in de eerste subvraag van dit onderzoek:

Wat is het juridische begrip van godsdienst?

Het zou onbevredigend zijn wanneer dit onderzoek enkel beschrijft wat het juridische begrip van godsdienst is zonder daarbij een oplossing te bieden voor het bovengenoemde kwalificatie- en definitieprobleem. Het hoofddoel

44 Van Bijsterveld & Vermeulen 2013, p. 8, 9.

45 Naast de eis van legaliteit stellen art. 6 Grondwet en art. 9 EVRM nog andere eisen aan een rechtmatige beperking. Zie hierover 2.2.7.

46 Art. 1 van de Regeling eisen pasfoto's bepaalt dat de eisen voor de pasfoto van het paspoort (art. 28 lid 3 PUN) ook van toepassing zijn op de pasfoto van het rijbewijs.

47 Zie hierover ook 2.2.6 en 2.2.7.